

Anmeldelse af Jan Heegård Petersen, Holger Juul, Nicolai Pharao & Marie Maegaard, *Udtalt. En introduktion til dansk fonetik*. 1. udgave, 2. oplag. Samfundslitteratur. 2022 (209 sider).

NINA GRØNNUM

I løbet af hundrede år udkom fem lærebøger om dansk fonetik, Otto Jespersens *Modersmålets fonetik* i 1906, Poul Andersens *Dansk fonetik* i 1954, Poul Levins *Dansk Fonetik* i 1974, Steffen Hegers *Sprog og lyd* i 1975 og min egen *Rødgrød med fløde* i 2007. Inden for kun godt et år har nu hele to nye bøger set dagens lys. *Udtalt* udkom i 2021 med andet, let reviderede oplag i 2022, og Ruben Schachtenhaufens *Ny dansk fonetik* er netop udkommet. *Udtalt* er – med sine gode fornyelser – en traditionel, genkendelig beskrivelse af dansk fonetik. Traditionel kan man derimod ikke kalde *Ny dansk fonetik*. Den kom imidlertid så sent at anmeldelsen af den må vente til næste nummer.

Udtalt er ifølge forordet beregnet til brug ved videregående uddannelser. Jan Heegård Petersen har over for mig præciseret at den er skrevet med henblik på undervisningen i fonetik på danskstudiets BA-niveau ved Københavns Universitet. Det kursus forløber over tre uger og er tildelt i alt 18 undervisningstimer. Det er virkelig ikke meget. På de betingelser formidler bogen et stort og vanskeligt stof med fine fornyelser om udtalevariation og om anvendt fonetik. Forfatterne siger udtrykkeligt i forordet – og argumenterer godt for det – at bogen beskriver dansk som talt af generationen født og opvokset i Storkøbenhavn mellem 1960 og 1980. Det betyder at ikke alle læsere vil genkende sig selv i bogens lydskrifteksempler. Det havde derfor været af stor værdi – også for talere der ikke har dansk som modersmål – hvis alt hvad der er lydskrevet i bogen, inklusive skemaerne, havde været indtalt og gjort tilgængeligt på nettet.

Foruden fjorten kapitler er her en termliste, en litteraturliste, henvisninger til nyttige hjemmesider, et indeks og en lydskriftoversigt. Der er indlagt mange gode pædagogiske øvelser læserne kan teste sig selv med. Af hensyn til dem der bruger bogen til selvstudium, burde der findes forslag til svar på øvelserne. Når de ikke findes bagest i bogen, kunne de lægges på nettet.

Dansk fonetik er i flere henseender bemærkelsesværdig og kunne være perspektiveret i de forskellige kapitler med en kort bemærkning om anderledes indrettede sprog der kan sætte modersmålet i relief og rette læserens opmærksomhed mod det særligt danske. Dansk har således flere vokaler end næsten alle andre sprog – vestgrønlandsk har kun tre. Vokalerne forekommer både lange og korte – det gør de ikke i spansk. Kort/lang forskellen ledsages ikke af en spændt/slap forskel – det gør den i engelsk og tysk. Vi har lidt færre konsonanter end gennemsnittet – engelsk har flere. Vores lukkelyde er alle ustemte og lenes (svagt artikulerede) sådan at forskellen på de to serier, /p t k/ og /b d g /, alene er aspireret/uaspireret (uaffrikeret) – fransk /p t k/ er ustemte, uaspirerede og fortes, /b d g / er stemte og lenes. Obstruenterne svækkes i udlyd – det gør de ikke i svensk. Stavelsestrukturen er kompleks – det er den ikke i spansk. Dansk har omfattende assimilation af schwa – kendes, men ikke i samme omfang, i engelsk og tysk. Endelig er der stødet som vi er helt alene om.

Som nævnt er bogen beregnet på et meget kort undervisningsforløb. Det betyder at omfanget har måttet begrænses, og i enkelte passager er det gået noget ud over indholdets stringens. Bogen er også skrevet i en meget talesprogsnær stil. Teksten havde vundet i klarhed ved en stramning af sproget.

Bemærk at anmeldelsen handler om andet oplags let reviderede udgave.

KAPITEL 1 *Lyd og lydskrift* (19 sider) er en god introduktion til forholdet mellem skrift og lyd og til det internationale lydskriftalfabet (International Phonetic Alphabet, forkortet IPA). Det er glædeligt at forfatterkollegiet har valgt at lydskrive med IPA frem for *Dania*. Otto Jespersen udviklede *Dania* med henblik på især nøjagtig notation af danske dialekter (Jespersen 1890). Siden da er *Dania* blevet brugt i de

fleste danske sammenhænge, således fx i Brink og Lunds storværk fra 1975, *Dansk Rigsmål*, om lydudviklingen i København siden 1840, i Brink m.fl.s *Den Store Danske Udtaleordbog* fra 1991 og i Steffen Hegers *Sprog og lyd* fra 1975. Forfatterne af *Udtalt* begrundede deres valg af IPA's lydskriftalfabet fremfor *Dania* med at det er mere hensigtsmæssigt i international sammenhæng. De kunne have tilføjet endnu et stærkt argument og sagt at IPA's symboler har en præcis reference: Vokalerne er indtalt og kan høres på YouTube, og konsonanterne er defineret ved deres artikulatoriske egenskaber. *Danias* symboler har ikke en tilsvarende præcis reference.

Når man lydskriver dansk henvendt til danskere, kan man forenkle notationen betragteligt og lade mange egenskaber ved lydene være underforståede. Således læser man i afsnit 1.3, der handler om tilpasninger til dansk, at IPA's symboler [p t k] betegner ustemte, uaspirerede lukkelyde, mens [b d g] betegner stemte lukkelyde. De danske lukkelyde er imidlertid alle ustemte. Derfor må fx den danske b-lyd noteres [b̥] – med en lille bolle der betyder *ustemt*. Af hensyn til læseligheden vil man imidlertid i videst mulige omfang undgå diakritiske tegn i lydskriften og lade [b] træde i stedet for [b̥]. Det er som det skal være. Men den opmærksomme læser spørger nu hvorfor man så ikke bruger [p] for den danske b-lyd – når [p] netop er IPA's symbol for en ustemt, uaspireret lukkelyd dannet med læberne? Det kender jeg en god grund til: IPA's symboler [p t k] (og [b d g]) er fuldkommen dækkende for lukkelydene i standardfransk, og fransk [p t k] lyder ikke som dansk [b̥ d̥ ɡ̥]. Fransk [p t k] er ikke bare ustemte og uaspirerede, de er også fortes (kraftigt artikulerede), mens fransk [b d g] er stemte og lenes (svagt artikulerede). I henseende til fortis og lenis svarer de uaspirerede danske lukkelyde bedst til fransk lenes [b d g]. Danske lukkelydes egenskaber er dokumenteret i en stor eksperimentalfonetisk undersøgelse (Fischer-Jørgensen 1969) hvis resultater ikke sidenhen er blevet modsagt. Fortis/lenis omtales imidlertid hverken her eller i kapitel 5 om konsonanterne og derfor heller ikke i termlisten.

Kapitlet afsluttes med forslag til yderligere læsning. Her kunne man have inddraget Peter Molbæk Hansens *Dansk udtale* fra 1990. Og eftersom Christian Becker-Christensens omfattende gennemgang af forholdet mellem skrift og lyd, *Dansk retskrivning: Bogstav – Lyd – Bogstav*,

udkom i 2021, inden *Udtalt*'s andet oplag, kunne den også have været nævnt.

KAPITEL 2 *Foner og fonemer – og fonetik og fonologi* (15 sider) introducerer et fundamentalt begreb i beskrivelsen af ethvert sprogs fonetik: distinktive versus ikke-distinktive (betydningsadskillende versus ikke-betydningsadskillende) forskelle på sproglyde. Fremstillingen er klar, og eksemplerne er gode.

Forfatterne anskuer fonemer som hypoteser om hvordan ordenes lyde er repræsenteret i sprogbrugernes mentale ordbog – i modsætning til deres konkrete, fysiske (artikulatoriske og akustiske) gestalter. De siger ganske rigtigt at en fonemanalyse kan foregå efter forskellige kriterier og bruger som eksempel vokallyden i *farce* ['fa:sə]. [a:] kan have selvstændig status i den mentale ordbog, noteret i skråklammer /a:/, eller den kan betragtes som en fusion af /a/+/t/. Hvad lægger forfatterne sig nu fast på? Hvordan ser deres samlede system af fonemer ud? Hvilken status har den velære nasal [ŋ] – som i *tang* [taŋʔ]? Er den et særskilt fonem /ŋ/ eller en variant af /n/ foran /g/? Er [ð] et fonem, /ð/, eller en variant af /d/ i udlyd – som i *mad* [mað]? Hvordan tolkes udlydende [ɫ] og [ɥ] – som i *haj* [haɪʔ] og *hav* [haʋʔ]? Hvilken status har [b d g] i udlyd i ord som *lap*, *mat*, *lak* [[lab mad lag] hhv. i indlyd i *lapper*, *matte*, *lakker* ['læbæ 'madə 'laqəʔ]? Er der tale om /b d g / eller om udlydsmanifestation af /p t k/? Det er ikke ligegyldige betragtninger. Analysen er afgørende for hvordan man formulerer reglerne for lydenes forekomst i stavelser og ord. Den kan føre til at man siger at fonemerne /p t k/ kun forekommer i forlyd. I en anden mulig analyse må man sige at /p t k/ i udlyd udtales uden aspiration, altså som [b d g].

KAPITEL 3 *Artikulation* (7 sider) er en meget kort beskrivelse af taleorganerne. Man får således kun at vide at stemmelæberne sidder i struben, men de beskrives ikke nærmere. Det siges ikke her – og heller ikke noget andet sted i bogen – at stemmelæberne er muskler. Det kunne være gjort mere udførligt: De to små slimhindebeklædte muskler sidder på indersiden af skjoldbrusken med forbindelse bagud til ringbrusken. De er tykkere foroven end forneden, og de er tykkere bagtil end fortil. Det er den komplekse form der gør at stemmelæber-

ne svinger på en kompleks måde, og det er den komplekse svingning som gør den lyd stemmelæberne frembringer, til en kompleks svingning – med en grundtone og en række overtoner. Med den beskrivelse kunne man have vist frem til den akustiske beskrivelse af vokalerne i afsnit 4.2 og 4.3 og gjort klart at vokalernes spektre er komplekse fordi de er modifikationer af den komplekse svingning fra stemmelæberne. Man kunne også have brugt et par linjer på at beskrive drivkraften i svingningerne: Når stemmelæberne nærmes til hinanden og luften fra lungerne passerer ud gennem mellemrummet mellem dem, dannes der et undertryk op langs deres sider som gør at stemmelæberne suges sammen (den såkaldte Bernoulli-effekt). Det medfører at der straks dannes et overtryk under stemmelæberne som presser dem fra hinanden igen. Det giver fornyet passage for luftstrømmen med en ny sugeeffekt osv. osv. Jo hurtigere det går, jo højere er grundtonen og den opfattede tonehøjde. Vekslede grader af spænding i selve stemmelæbemusklerne er blandt andet årsag til forskellen på normal stemme og den særlige form for knirkestemme som er stødet. Ændringer i grundtonefrekvensen skyldes derimod primært en større eller mindre ydre længdespænding af musklerne – påført af skjoldbruskens og ringbruskens indbyrdes bevægelse.

I afsnittet om taleorganerne i bevægelse beskrives artikulationen af et helt ord, *blik*. Det er en god idé, men mellemgulvets rolle fremstilles forkert. Her står at det er spændingen i mellemgulvet der sender luften ud af lungerne. Tværtimod. Mellemgulvet er i hvile opadhvævet. Når musklen spændes, flades den ud. Det øger brystkassens volumen. Det giver undertryk i lungerne, og luften strømmer ind. Når spændingen i musklen ophører, hvælves den opad igen, brystkassens volumen mindskes, der dannes overtryk i lungerne, og luften sendes ud. Processen er lidt mere kompliceret og involverer flere muskler, men det behøver man ikke komme nærmere ind på.

Jeg forstår at nødvendigheden af at skrive så kort og forståeligt som muligt må koste noget på indholdssiden. Men her synes jeg prisen er blevet for høj. Den videbegærlige læser lades i stikken.

KAPITEL 4 *Talens akustik – en kort introduktion* (8 sider). Hvis læsere uden forudsætninger i fysik og matematik skal have en rigtig forståelse af

talens akustik, kræves en væsentligt mere omfattende introduktion. Men hvad skal denne bogs læsere overhovedet bruge det til? Er det for at ruste dem til at bruge computerprogrammet Praat? Det kunne være gjort med et kort afsnit i kapitel 14 der forklarede hvad Praats skærbilleder viser.

Man stiller læserne i udsigt (side 49) at akustisk analyse kan hjælpe fonetikerer med at bestemme ”om en taler har et ”mørkt” blødt d eller ej, eller om vokalen i ordet *rusk* er sænket helt til [o] eller om den ligger et sted mellem [u] og [o] [...]” Det skal man imidlertid ikke bruge akustisk analyse til at afgøre. Menneskers ører og hjerner er bedre til auditiv analyse end (digital) spektralanalyse.

I afsnit 4.2 kunne det have været sagt tydeligere at vokaler har komplekse svingningsmønstre fordi de er modifikationer af den komplekse svingning der udgår fra stemmelæberne (se ovenfor under kapitel 3).

KAPITEL 5 *Konsonanter* (18 sider) præsenterer de danske konsonanter og deres artikulation med en fin tilføjelse i afsnit 5.3.1 om konsonanternes udtale i fremmedord. Som nævnt i omtalen af kapitel 1 kunne fortis og lenis være inddraget i beskrivelsen af lukkelydene. I skema 5.1 er det tydeligt at visse konsonanter kun forekommer initialt, andre kun finalt, og sådan kommenteres det også i teksten. Hvorfor ikke vise hvordan en fonemanalyse ville forholde sig til disse skæve fordelinger?

KAPITEL 6 *Vokaler* (18 sider) er godt og klart. Her er en fin redegørelse for kardinalvokalerne og forholdet til de danske vokaler – og et godt afsnit (6.3.2) om a-lydene. Ligesom i kapitel 5 mangler der dog en redegørelse for forholdet mellem lydene og deres fonemstatus.

I afsnit 6.5 kunne man have tilføjet en vigtig egenskab ved schwa-vokalerne [ə] og [ɘ]: De har inhærent større variation end fuldvokalerne.

KAPITEL 7 *Stød* (10 sider) behandler et af den nyere tids mest udforskede emner i dansk fonetik og fonologi (Fischer-Jørgensen 1987, Basbøll 2005, 2008, Grønnum, Pharao & Basbøll 2020), men det har næsten ingen spor sat sig her. I afsnit 7.1 vises at stødet er distinktivt, og i afsnit 7.2 beskrives artikulationen. Så langt, så godt. Men afsnit 7.3 om stødbasis og stødføremst slutter således: ”Der kan opstilles visse regler for stødets forekomst og ikke-forekomst når der er stødbasis, men

reglerne er komplicerede idet de inddrager et givent ords antal stavelser, den stødte stavelser placering i ordet [...], de typer af stavelser et ord har, og om ordet er bøjet og i så fald med hvilken bøjning.”

Man kunne med fordel have inddraget resultaterne af Hans Basbølls (2005, 2008) forskning og i det mindste have redegjort for stødfrekvens i ubøjede og uafledte ord: En stavelse med stødbasis har stød, medmindre den er næstsidst i leksemet. Der er således stød i *tand* [tan[?]], men ikke i *tante* [‘tandə]. Der er undtagelser uden stød i enstavede ord med kort vokal fulgt af én sonorant konsonant, som i *ven* [vən] versus *pen* [pən[?]]. Og der er undtagelser med stød blandt tostavede ord der ender på /əl ən ət/ som i *stængel* [‘sdɛŋ[?]] versus *engel* [‘ɛŋ], *våben* [‘vɔ:’bɔm] versus *åben* [‘ɔ:bɔm] og *kammer* [‘kam[?]ɐ] versus *hammer* [‘hamɐ]. Derefter kunne man nøjes med sige at bøjning og afledning tilfører eller fjerner stød efter principper der blandt andet kompliceres af at forskellige suffikser har forskellig virkning på stammens stødforhold.

I afsnit 7.5 om stødgrænsen beskrives det som først senere (i kapitel 12 på side 149) bliver rigtigt benævnt som vestjysk stød. Men det siges ikke – heller ikke i kapitel 12 – at vestjysk stød manifesteres på en anden måde end det fællesdanske stød, nemlig som et glottislukke. Det bliver heller ikke klart at vestjysk stød eksisterer side om side med fællesdansk stød. Der er med andre ord dialekter med to slags stød!

KAPITEL 8 *Tryk* (10 sider) er en klar fremstilling af tryk i dansk. Betonede stavelser i den københavnske standard markeres tonalt med en stigning til første posttoniske stavelse; de varer længere; de har større intensitet; de kan være segmentalt tungere end ubetonede stavelser. Trykkets placering i ord gennemgås ligesom ændringer i forbindelse med bøjning og afledning. Der redegøres for tryk i sammensatte ord og i længere ytringer, og endelig beskrives trykkets pragmatiske funktion.

KAPITEL 9 *Tonegang* (10 sider) beskriver de væsentlige træk ved dansk intonation med gode illustrationer. Det vises hvordan der til en prosodisk trykgruppe knytter sig et (regionalt bestemt) tonalt mønster som er overlejret den kontur der dannes af de betonedes stavelser forløb gennem ytringen. Intonationskonturen er mere eller mindre faldende i overensstemmelse med ytringens syntaks og dens pragmatiske funktion.

KAPITEL 10 *Når lyde sættes sammen til stavelser* (4 sider) beskriver reglerne for enkeltlydenes forekomst i stavelser, dvs. deres kombinatorik. Her burde også være en redegørelse for hvordan man ansætter stavelsegrænserne i flerstavelsesord. I beskrivelsen af konsonanterne henvises ofte til initial og final position i stavelser og ord. Det er uproblematisk når det drejer sig om enstavelsesord. Men hvor går stavelsegrænsen i *længe* [ˈlɛŋə], *side* [ˈsiːðə] og *knappe* [ˈknabə]? Hvis man fx om det bløde d, [ð], siger at det kun forekommer i udlyd, må man – for at skabe sammenhæng i beskrivelsen – ansætte stavelsegrænsen i *side* foran [ə], [ˈsiːð.ə], uanset at det virker kontraintuitivt på læsere der er vant til at dele ordet foran *d* ved linjeskift, *si-de*.

KAPITEL 11 *Processer i sammenhængende tale* (20 sider) er et fyldigt og godt kapitel, med især en god fremstilling af schwa-assimilation. Lærerne må imidlertid blive forvirrede når de læser i det gule felt på side 135 at: ”Assimilationen er **foregribende (regressiv)**, når den går fra en lyd der går forud, til en lyd der følger efter. Når assimilationen går fra venstre mod højre, er den **dvælende (progressiv)**. [...]” Men *fra en lyd der går forud, til en lyd der følger efter* er det samme som *fra venstre mod højre*. Det korte af det lange er at regressiv assimilation virker bagud, progressiv assimilation virker fremad.

De sidste tre kapitler er spændende fornyelser i en lærebog om dansk fonetik.

KAPITEL 12 *Udtalevariation* (15 sider) introducerer dialektalt bestemte udtaleforskelle og regionalt bestemt variation i udtalen af standardsproget. Udviklingen af en ny københavnsk dialekt – såkaldt multietnolekt – diskuteres. Det er et fascinerende emne, og her må være inspiration til mange gode studenteropgaver og specialer.

KAPITEL 13 *Anvendt fonetik* (14 sider) er en god oversigt over fonetikens anvendelsesområder – i sprogundervisningen, i studiet af børns tilegnelse af modersmålet, i behandlingen af tale og sprogvanskeligheder, i talesyntese og -genkendelse og i retorikken. Kapitlet slutter med et tankevækkende afsnit om fonetik og sprogpolitik.

KAPITEL 14 *Studer selv fonetik med Praat* (9 sider) er en meget nyttig og let forståelig brugsanvisning til et virkelig godt redskab til akustiske undersøgelser. Måske skulle man have understreget at her gælder i høj grad at øvelse gør mester!

Udtalt afsluttes med en **TERMLISTE** (10 sider). Den har et par opslag som kan defineres bedre:

amplitude er en svingnings største udsving i forhold til ligevægtsstillingen;

artikulationssted er det sted i talekanalen hvor den snævraste passage for luften befinder sig

aspiration er den [h]-lyd der følger efter lukket i dansk [p] og [k]

centralisering er flytning af det primære artikulationssted i retning mod neutralvokalen

konsonant er en lyd hvis grad af indsnævring på artikulationsstedet er større end den snævraste vokal

primær artikulation er den kraftigste af to indsnævringer for luftens passage

sekundær artikulation er den mindre kraftige af to indsnævringer for luftens passage

Jeg håber jeg har givet potentielle læsere af *Udtalt* et indtryk af bogens kvaliteter. Mine kritiske bemærkninger stiller sig forhåbentlig ikke i vejen for læsernes oplevelse af at blive indført i et nyt og spændende emne.

TAK til Hans Basbøll for kritisk gennemlæsning af manuskriptet og til Jacob Thøgersen for inspirerende redaktionelle ændringsforslag.

Nina Grønnum, lektor emeritus
Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab
Københavns Universitet
ninag@hum.ku.dk

LITTERATUR

- Andersen, P. 1954. Dansk fonetik. L. Hjelmlev & P. Andersen *Fonetik*, 308–354. Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. København: Rosenkilde og Bagger.
- Basbøll, H. 2005. *The phonology of Danish*. Oxford: Oxford University Press.
- Basbøll, H. 2008. Stød, diachrony and the non-stød model. *North-Western European Language Evolution (NOWELE)* 54/55. 147–189. DOI: 10.1075/nowele.54-55.05bas.
- Becker-Christensen, C. 2021. *Dansk retskrivning: Bogstav – Lyd – Bogstav. En grafemisk beskrivelse af dansk ortografi*. Dansk Sprognævns skrifter 51. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Brink, L. & J. Lund. 1975. *Dansk rigsmål 1–2. Lydudviklingen siden 1840 med særligt henblik på sociolektterne i København*. København: Gyldendal.
- Brink, L., J. Lund, S. Heger & J.N. Jørgensen. 1991. *Den store danske udtaleordbog*. København: Munksgaard.
- DDO (Den Danske Ordbog)*. <http://ordnet.dk/> (tilgæet september 2022).
- Fischer-Jørgensen, E. 1969. Voicing, tenseness and aspiration in stop consonants, with special reference to French and Danish. *Annual Report of the Institute of Phonetics, University of Copenhagen* 3. 63–114. DOI: 10.7146/aripuc.v3i.130755
- Fischer-Jørgensen, E. 1987. A phonetic study of the stød in Standard Danish. *Annual Report of the Institute of Phonetics, University of Copenhagen* 21. 55–265. DOI: 10.7146/aripuc.v21i.131884
- Grønnum, N. 2007. *Rødgrød med fløde. En lille bog om dansk fonetik*. København: Akademisk Forlag.
- Grønnum, N., N. Pharao & H. Basbøll. 2020. Stød in unexpected morphological contexts in Standard Danish: An experimental approach to sound change in progress. *Nordic Journal of Linguistics* 43. 147–180. DOI: 10.1017/S0332586520000074
- Hansen, P.M. 1990. *Dansk udtale*. København: Gyldendal.
- Heger, S. 1975. *Sprog og lyd*. København: Gjellerup.
- Jespersen, O. 1890. Danias lydskrift. *Dania* I 33–80.
- Jespersen, O. 1906. *Modersmålets fonetik*. København: Schubotheske.
- Levin, P. 1974. *Dansk fonetik*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S.
- Schachtenhaufen, R. 2022. *Ny dansk fonetik*. Hellerup: Books on Demand.